

Поняття «тіньова економіка» останніми роками стало загальнозрозумілим. Однак тіньові відносини проникли і в сферу науки, причому почався цей процес теж не сьогодні. Проблеми тіньової науки присвячена одна з ґрунтовних публікацій у часописі «Вестник Российской академии наук» (2006. — 76. — № 3). Пропонуємо увазі читачів нашого журналу переклад цієї статті, оскільки проаналізовані у ній явища характерні і для українського наукового середовища.

А. ЮРЕВИЧ

ТІНЬОВА НАУКА.RU

Словосполучення «тіньова наука» стало майже узвичаєним у нашому наукознавчому та побутовому лексиконі, і це не дивно. Було б дивним, якби у країні, де значна частина економіки й інших соціальних структур перебуває у «тіні», а «тіньовий» спосіб життя аж надто поширений, не було б і тіньової науки.

Коли терміном активно послуговуються, важко встановити його авторство. Очевидно, винахідник вислову «тіньова наука» так і залишиться невідомим, хоча претендентів на пальму першості виявилось б чимало. Серед піонерів його вживання можна згадати, наприклад, В.А. Бажанова, який назвав один з розділів своєї книги, що вийшла в 1991 р., «Феномен теневой науки и его особенности в СССР». Отож, уже в ті часи тіньова наука в нашій країні існувала. Її основними проявами В.А. Бажанов вважає написання авторами рецензій на власні роботи, рецензування наукових праць без їх читання і т.п. Він пише:

«За аналогією до тіньової економіки, під якою розуміють незаконну економічну діяльність, тіньову науку можна було б визначити як діяльність представників наукових спільнот, мікросоціумів (котрі входять до них за формальними або змістовними ознаками), що будується на порушенні, деформації прийнятих і підтримуваних суспільством як своєрідних ідеалів цінностей і норм — правових, етичних і т.д., які регулюють наукове життя» [1, 153]. На думку В.А. Бажанова, «функціонування тіньової науки ґрунтується на дії щонайменше двох механізмів: перший (і найефективніший) з них — наявність впливової особи у структурах влади, готової допомогти... виконати чиесь бажання, а другий — пробивна сила певної кількості відгуків, засвідчених, як належить, печаткою солідних наукових установ, від учених зі ступенями і званнями, та ще — якщо пощастить — тих, котрі обіймають якісь адміністративні посади» [там само, 156, 157].

ЮРЕВИЧ Андрій Владиславович. Доктор психологічних наук. Заступник директора Інституту психології РАН (Москва). 2006.

НОРМИ ТА АНТИНОРМИ

Тіньова наука, якщо виходити з описаного її розуміння, існує не тільки у нас. Можна припустити, що відтоді, відколи виникла наука, сформувалася і галузь феноменів, які можна віднести до тіньової науки, хоча їхній характер і ступінь вираженості змінювалися з часом. Наприклад, А. Кон у книзі з красномовною назвою «Ложные пророки: обман и ошибки в науке и медицине» [2] наводить докази того, що вже засновники науки Нового часу — Ньютон, Кеплер, Галілей та ін. — регулярно грішили підrobкою результатів досліджень. Широкого розголосу набув випадок Г. Менделя після того, як математик Р. Фішер довів, що кількісні дані, які наводив «великий ченець» на підтвердження відкритих ним законів генетики, взагалі-то неможливо було отримати. Гучний скандал вибухнув свого часу і з приводу англійського психолога С. Барта. Він першим серед психологів був посвячений у дворянство (став сером Сиріллом Бартом) й удостоєний престижної премії Торндайка. А пізніше, коли з'ясувалося, що всього цього С. Барт досяг завдяки розгалуженій системі фальсифікацій, зокрема опису досліджень, які не проводилися, спотворенню справжнього розміру вибірок, публікаціям під вигаданими іменами даних на підтвердження його висновків і подібними прийомами, до нього застосували (втім, по смертно) багатоступінчасту процедуру деградації статусу і навіть відлучили від науки¹.

Б. Барбер [4], У. Хагстром [5] та інші дослідники науки публікують довгі переліки імен відомих учених, котрі підrobляли результати досліджень. У 1985 р. часопис «New scientist» провів опитування, яке продемонструвало, що більшість опитаних науковців — 194 з 201 — стикалися з подібними випадками, причому

¹ Остаточний вердикт йому винесла Британська психологічна асоціація: «Ні за своїм темпераментом, ні за своєю підготовкою С. Барт не був ученим... його роботи мали лише форму наукових, але далеко не завжди були такими по суті» [3, 80].

тільки 10% викритих в обмані були звільнені зі своїх посад, для інших виявлення фальсифікацій не мало жодних значних наслідків [2]. С. Волінз надіслав 37 авторам наукових статей листа з проханням описати «сирі» дані, на яких ґрунтувалися сформульовані висновки. Відповіли 32 респонденти, у 21 з яких первинні результати десь «випадково» загубилися, причому і в надісланих даних виявилися підозрілі неточності і помилки [2]. А з-поміж учених, опитаних М. Махоні, 42% хоча б раз стикалися з підrobкою даних, причому біологи (57%) частіше, ніж представники соціогуманітарних наук, — психологи (41%) і соціологи (38%) [6].

Згаданий А. Кон, котрий проаналізував численні випадки підrobки даних у науці, дійшов висновку, що вони мають масовий характер, є правилом, а не винятком, і виділив три їх основні різновиди: «підrobка» — пряма фальсифікація результатів досліджень, вигадка неіснуючих фактів; «прикрашення» — спотворення отриманих даних у бажаному напрямі; «стряпанина» — відбір тільки тих даних, які підтверджують гіпотези [2].

Ця тема, що стала однією з найпопулярніших у розділі «Наукова творчість» реферативного журналу «Науковедение», який виходив у нас у 80-ті роки минулого століття, справді невичерпна. Разом з тим було б неправильним зводити історичні передумови тіньової науки тільки до маніпуляцій з результатами досліджень. У науки завжди існував набагато яскравіший тіньовий бік, прихований від поглядів невтаємничених. Так, Р. Мертон, котрий сформулював офіційні норми науки — універсалізм, незацікавленість, комунізм й організований скептицизм, від яких, очевидно, має вимірюватися «порушення прийнятих і підтримуваних суспільством (і науковою спільнотою) ідеалів, цінностей і норм» [1, 153], — віддав належне і таким тіньовим феноменам наукової діяльності, як «ефект Матфея» (чим більше маєш, тим більше і набуваєш), «ефект Ратчета» (завоювавши певний статус, практично немож-

ливо його втратити), та ін. [7]. А. Мітрофф описав тінюві антинорми науки, протилежні її офіційним нормам: віра в моральну чесноту не тільки раціональності, а й ірраціональності; емоційна залученість; партикуляризм; відокремленість (тобто секретність, прагнення вченого здобути право власності на продукване ним наукове знання); зацікавленість; організований догматизм [8]. Ще одна система антинорм була описана С. Фуллером. До них він відносить: культурний імперіалізм (тобто домінування англоамериканських наукових журналів і т.д.); мафіозність; опортунізм (готовність, наприклад, створювати зброю масового знищення); колективна безвідповідальність (цит. за [9]).

Помітний внесок у висвітлення тінювого боку науки зробили Дж. Гілберт і М. Малкей, котрі у книзі «Открывая ящик Пандоры: социологический анализ высказываний ученых» продемонстрували, що у науковців є два «репертуари» — «умовний» та «емпіричний». У рамках першого з них ситуації наукової діяльності сприймаються в їхньому офіційному, а в рамках другого — у прихованому, або тінювому, контексті. Приклад розбіжності «репертуарів», наведений авторами, настільки яскравий і дотепний, що його варто відтворити.

Що пишуть

Давно відомо, що...

Хоча не виявилось можливим знайти точні відповіді на поставлені запитання...

Три зразки були відібрані для детального вивчення...

Має велике теоретичне і практичне значення...

Стверджується... уявляється... вважається, що...

Найнадійнішими слід вважати результати, отримані Джонсом...

(Цит. за [10]).

Що мають на увазі

Я не спромігся запастися точними посиланнями.

Експеримент провалився, але я вважаю, що, принаймні, зможу витиснути з нього публікацію.

Результати, отримані на інших зразках, не давали жодного підґрунтя для висновків і були проігноровані.

Цікаво для мене.

Ще двоє гарних хлопців думають так само.

Він був моїм аспірантом.

Загалом найрізноманітніші методи вивчення науки — реконструкція її історії, соціологічний аналіз так званого «лабораторного життя» [11], психологічні дослідження взаємин учених і т.п. — переконливо свідчать про те, що у неї є тінювий бік, який виявляється не тільки у грубих порушеннях наукової етики, як у разі фальсифікацій та ін., а й у більш «нормальних», етично нейтральних ситуаціях.

Наприклад, будь-яка наукова дисципліна має тінюву методологію, яка дає змогу замортизувати витрати (або нездійсненність) низки її офіційних методологічних стандартів. Так, за часів панування позитивістської методології у поведінкових науках дослідникові наказували строго дотримуватися правил одержання наукового знання, які ґрунтуються на компактно підсумованих У. Веймером позитивістських міфах:

- ♦ наукове знання базується на міцних емпіричних фактах;
- ♦ теорії виводяться з фактів (отже, вони вторинні щодо них);
- ♦ наука розвивається шляхом поступового накопичення фактів;
- ♦ оскільки факти формують піґрунтя нашого знання, вони незалежні від теорій і мають самостійне значення;
- ♦ теорії (чи гіпотези) логічно виводять із фактів за допомогою раціональної індукції;
- ♦ теорії (або гіпотези) приймають чи відхиляють тільки за їхньою здатністю витримати перевірку експериментом [12].

Оскільки подібним шляхом нове знання створити неможливо (що переконливо показано у працях Т. Куна, П. Фейєрабенда, С. Тулміна та ін.), котрі зруйнували ці міфи, дослідники змушені були винаходити всілякі тінюві методологічні «ходи», щоб обійти ці правила, водночас створюючи видимість їх дотримання. Серед подібних «ходів» найпоширенішими є такі, як формулювання гіпотез *post factum*, коли дослідження вже проведено, вигадкування гіпотез, що нібито не підтвердилися, покликане продемонструвати сумлін-

ність дослідника, камуфляж справжніх джерел цих гіпотез, відсікання їхнього зв'язку із самоаналізом, особистим досвідом ученого і т.п. У результаті у поведінкових науках співіснували дві методології: офіційна позитивістська і тіньова, яка була легалізована, та й то не цілковито, лише внаслідок поширення в методологічній рефлексії науки постмодерністських ідей і настроїв [13].² Перелічені приклади свідчать, що до сфери тіньової науки можна віднести велике різноманіття феноменів, які важко оцінити за якоюсь системою морально-етичних норм (хто наважиться сказати, що тіньове порушення позитивістської методології було аморальним?) і вибудувати в єдиному сенсовому просторі. Разом з тим повне ототожнення тіньового з неофіційним, що суперечить спрощеним уявленням про науку, було б надмірним розширенням цього поняття. Скажімо, багаторічний судовий позов між Ньютоном і Лейбніцем, як і нескінченні суперечки щодо пріоритету, в які було втягнуто безліч видатних учених, навряд чи слід віднести до тіньових феноменів науки, хоча вони і суперечать її офіційним нормам, що приписують неупередженість, служіння спільній справі і т.д. Реальні вчені не живуть у башті зі слонової кістки, вони не святі [14] і не раціональні автомати [15], тому часто дозволяють собі поведінку, що не вписується в офіційні норми науки, та й ключові етапи в розвитку наукового знання, наприклад, наукові революції, багато в чому нагадують соціальні революції [16].

То чи можна вважати когнітивний бік наукових революцій — витіснення однієї парадигми іншою — «легальною» наукою, а ті соціальні процеси, які за цим стоять, наприклад, описане Т. Куном витіснення прихильників

⁴ Ця ситуація, між іншим, демонструє, що тіньова наука охоплює не тільки негативні явища, які підлягають осуду — і в ідеалі — викоріненню. Інший приклад позитивної тіньової науки — вітчизняна філософія радянського часу, котра в умовах диктату істмату і діамату теж вела багато у чому тіньовий спосіб життя, маскуючись під історію філософії.

колишньої парадигми з наукових журналів і т.д., наукою «тіньовою»? Напевно, можна, але за умови граничного розширення цього поняття. Межу між неофіційним у науці, що суперечить її парадному, ретушованому образу, і тіньовим провести дуже складно, і ця межа буде умовною. Можливо, до тіньової науки варто відносити лише найочевидніші порушення етичних норм, причому не тільки тих, які, подібно до норм Мертона, діють у самій науці, а й прийнятих у суспільстві.

ЗАХИСТИ «ПІД КЛЮЧ»

Пригадаємо очевидну та багатозначну формулу «наука — дзеркало суспільства». Вона, з-поміж іншого, означає, що всі негативні явища, типові для певного суспільства, в тій чи іншій формі відтворюються і в науці, ступінь же порушення у ній засадничих норм наукової діяльності пропорційний ступеню невідповідності суспільства загальнолюдським моральним імперативам. Тут доречно ненадовго відхилитися від теми і навести результати порівняльних досліджень проблем, у різні часи характерних для американських шкіл. У 70-ті роки минулого століття серед цих проблем називалися: жування жуйки на уроках, підсовування її під сідниці непопулярних учнів, колективний остракізм стосовно них, пропуски уроків і т.п., а в 90-ті — «розбірки» між бандами підлітків із використанням кастетів і ножів, шкільна проституція і наркоманія. «Прогрес», як бачимо, очевидний, і на тлі таких тенденцій важко зберегти віру в світле майбутнє людства, навіть його «золотого мільярда».

Подібну тенденцію можна помітити і в науці: явища, які В.А. Бажанов ототожнював із тіньовою наукою на початку 90-х, — саморецензування, підпис рецензій без читання рецензованих праць і т.п. — видаються дитячими пустощами порівняно з тим, що відбувається нині. Як і завжди в часи, позначені моральним занепадом, спостерігається зсув уявлень про те, що вважати нормою, а що — патологією, відтак ученого, котрий «підма-

хує» відгуки і рецензії, сьогодні навряд чи визнають злісним порушником наукової етики. Сучасна тіньова наука пішла набагато далі. Як приклад можна навести зразки оголошень, розміщених в Інтернеті.

Розцінки на дисертації з гуманітарних наук (в у. о., якісно):

- ♣ кандидатська — від 5000 до 7000 (залежно від термінів і форми оплати);
- ♣ докторська — від 9000 (враховуються інтелектуальні можливості і ступінь участі самого претендента; передбачається знижка, якщо докторська замовляється «в одному пакеті» з кандидатською);
- ♣ докторська «під ключ» — 16000;
- ♣ виконання дисертаційної роботи (кандидатської, докторської) — від 1000 (визначається індивідуально в кожному випадку, термін — 2 місяці);
- ♣ супровід роботи і захист в експертних радах ВАК — від 4500 (визначається індивідуально в кожному випадку, термін — до 3 місяців).

Спеціальна пропозиція

Дружня вчена рада приймає до розгляду роботи за спеціальностями: «інформаційна безпека» за галузями — кандидат (доктор) технічних, економічних, юридичних наук; управління народним господарством — кандидат (доктор) економічних наук.

У всіх випадках конфіденційність гарантується.

Відзнаки (в у. о.):

- ♣ звання академіка — 1000;
- ♣ настінний кольоровий диплом російською мовою — 50; те саме англійською — 50;
- ♣ тверда палітурка для диплома із золотим тисненням — 25;
- ♣ твердий настільний бювар для диплома — 25;
- ♣ посвідчення академіка кишенькового формату — 25;
- ♣ диплом про вищу освіту (бланк дійсний, підписи і печатки підроблені) — від 150 до 900 у. о. (залежить від часу виготовлення і престижності навчального закладу);

- ♣ справжній диплом (введений у базу даних ВНЗ) — 5000 у. о. (плюс 4 маленьких фото);
- ♣ документ про освіту екстерном (надсилається поштою) за спеціальностями «юрист», «бухгалтер», «менеджер», «економіст» та ін. — усього за 6000 руб. [17]³.

Привертають увагу і характер пропонованих послуг, від якого у науковця 90-х років волосся стало б дибки, і їхня різноманітність (можна купити кандидатську, можна — книгу або статтю, диплом, можна — місце в Академії), та їхня диференційованість залежно від платоспроможності клієнта (якщо коштів не бракує, захист буде організований «під ключ», якщо не вистачає — менш зручними, але дешевшими способами), і своєрідна «чесність» (бланки і печатки можуть бути справжніми, немає у тому потреби — підробленими). Симптоматично, що відповідні послуги, нелегітимні з погляду представників науки, не сприймаються такими нашим суспільством і його правоохоронними структурами: в усякому разі, ті, хто їх пропонує, ні від кого не ховаються, а, навпаки, афішують ці послуги. Реакцію, скажімо, правоохоронних органів на скарги обурених неважко передбачити: «І таку нісенітницю ви вважаєте правопорушенням?».

Ще симптоматичніша реакція самої наукової спільноти. Дисертації «під ключ» пишуться не самі по собі, а представниками цієї спільноти, поведінка яких оцінюється в нашому науковому середовищі здебільшого досить толерантно: мовляв, жити ж якось треба. За статистикою ВАК, 15% кандидатських і 10% — докторських дисертацій у нас захищають люди, котрі не мають до науки жодного стосунку. Це можливо завдяки своєрідним «конвенціям», які теж є антинормами, поширеними в науковій спільноті: «Не можна

³ Слід нагадати: як немає лиха без добра, так немає і добра без лиха. Інтернет відкрив перед тіньовою наукою небачені досі можливості. Нині значна її частина «прописана» саме в Інтернеті (чим і пояснюється назва цієї статті).

підводити голову Вченої ради, адже він уже домовився» (а отже, й отримав гроші або щось іще); «цього типа не можна «рубати», оскільки він може зробити щось корисне для нашого інституту, а може і нашкодити» і т.п. У подібних ситуаціях наукову етику порушує не вузька група людей, які пишуть дисертації, захищають їх або організують такі захисти, а вся наша наукова спільнота або, принаймні, основна її частина (інакше такі захисти закінчувалися б провалом, а цього, як правило, не трапляється).

НАУКОВЕ АНТРЕПЕНЕРСТВО

Життя внесло свої корективи і у форми організації вітчизняної науки, збагативши її низкою якщо і не строго тінювих, то, принаймні, «сірих» форм, наприклад, таких, як «інститути-примари». На відміну від близьких до них за формою, але не змістом «інститутів-карликів», «інститутів-примари» — специфічне для сучасної Росії явище. Як і будь-які примари, подібні установи не вловимі, про їхнє існування можна здогадуватися лише за деякими непрямими ознаками, здебільшого за продуктами їхньої «трансцендентної» активності. Її типовими виявами є, по-перше, вивіска на стіні певної відомої наукової або освітньої установи, у приміщенні якої «примара» мешкає, по-друге, особа, котра позиціонує себе як директор такого інституту, виступаючи, в основному в ЗМІ, від його імені. Інші вияви активності «інститутів-примар» науковій спільноті, як правило, невідомі, хоча таким органам, як податкова інспекція, іноді вдається їх знайти, оскільки у фінансовому плані вони аж ніяк не безтілесні (і небезгрішні).

Говорячи про «сіру» науку, було б несправедливим не віддати належне і такій її формі, як антрепренерська наука. Дж. Равец називає «науковим антрепренерством» псевдонаукову діяльність, пов'язану з виконанням будь-яких дослідницьких завдань (звичайно швидко і на низькому рівні), якщо це обіцяє матеріальні вигоди, нерідко припускаючи

фальшування результатів на угоду замовникам, і т.д. [19]. Яскравою ілюстрацією такого стилю роботи може слугувати соціолог, котрий, отримавши пропозицію провести соціологічне дослідження, запитав замовника, які результати для нього бажані.

У сучасній Росії антрепренерська наука стала цілою індустрією, де, як відзначає І. Мільштейн, наприклад, «рівень обурення в ході коментування тих або інших політичних подій так званими незалежними аналітиками визначається кількістю «зелених» у незаклеєному конверті» [20, 16]. Очевидне зростання — комерційне, піарівське та інше — цієї індустрії здебільшого пов'язане зі стрімким розширенням мережі «незалежних» (незрозуміло від кого, але вочевидь не від джерел фінансування і політичних інтересів їхньої клієнтури) дослідних центрів⁴, цілі яких — надто далекі від головного завдання науки — розкриття істини. У нас склалася надзвичайно сприятлива ситуація для розвитку антрепренерської науки. Адже за нинішніх умов, коли будь-хто може заснувати власну академію, купити вчений ступінь, «кожен, хто склав опитувальний лист чи провів інтерв'ю, безсоромно називає себе соціологом (а також політологом, психологом і т.п. — **А.Ю.**), більше того, вважає за можливе висувати і обстоювати різні проекти перетворення російського суспільства» [22, 506]. Разом з тим «конкурувати поодиноці з представниками академічної науки непросто, проте можна це робити, виступаючи з оцінками від імені центру або фонду із солідною наукоподібною назвою». В результаті такі установи ростуть, як гриби після рясного дощу, спостерігається «лихоманкове заснування всіляких соціологічних і політологічних, економічних і стратегічних центрів, відверто налаштованих на обслуговування тих або інших структур влади, підприємництва, громадських організацій»

⁴ В одній тільки політології їх налічують понад 300 [21].

[23, 94]⁵. Створювана ними антрепренерська наука не тільки відтісняє офіційну науку від мізків і гаманців політиків та бізнесменів (тобто від основних джерел фінансування), а й формує у суспільстві спалюваний образ того, що таке наука і хто її представляє, а отже, кого слід запрошувати як експерта й аналітика. Антрепренерська наука не тільки настирливо прагне бути перед очима, а й намагається відтіснити з вигідних позицій науку офіційну, насаджуючи думку про неї як про «ледачу», «неповоротку», «догматичну», «зіпсовану радянськими традиціями».

З останньою обставиною тісно пов'язана поява у нас дуже своєрідних рейтингів інтелектуалів узагалі і науковців — зокрема. Найбільший резонанс спричинив рейтинг, запропонований асоціацією ІНТЕЛПРОС («Інтелектуальна Росія»), яка висунула свою «версію ста найяскравіших інтелектуалів країни, складену на основі думки експертів» [24]. Згідно з нею перше місце серед «яскравих інтелектуалів Росії» посідає Г. Павловський, 48-е — Б. Березовський, 49-е — М. Ходорковський, 50-е — А. Чубайс⁶. До переліку потрапили також 6 із 13 членів експертної ради, котра складала рейтинг. У ньому й справді є низка яскравих інтелектуалів, але загалом «галерея» нагадує фойє з «Театрального роману» М. Булгакова, де між портретами Шекспіра і Лопе де Вега вміщено портрети буфетниці Маші та театральних діячів місцевого значення. Судячи з висловлювань в Інтернеті, цей рейтинг сприйняли як штучну фабрикацію

⁵ Виникає запитання: чому подібне не відбувається у природничих і технічних науках? По-перше, у цих дисциплінах простіше, ніж у соціогуманітарних, відрізнити справжню науку від її профанації. По-друге, в сучасній Росії специфіка соціального замовлення науці така, що працювати у соціогуманітарній галузі вигідніше. Проте і в природничих науках, наприклад, у медицині, профанаторів досить багато, і вони беруться відразу (і за великі гроші) вилікувати будь-які хвороби, причому, як правило, «нетрадиційними» способами.

⁶ У другій версії рейтингу три згадані персонажі опинилися на ще вищих позиціях.

статусу і надто неприховане самовираження певного клану, контури якого легко вгадуються. Рейтинг зумовив бурхливу реакцію російської наукової спільноти, представники якої були вельми здивовані таким образом нашої інтелектуальної еліти. Але укладачів рейтингу це нітрохи не збентежило. По-перше, вони використовували безпрограшний аргумент, який неодмінно візьмуть на озброєння й інші творці подібних ієрархій: мовляв, протестують ті, хто не потрапив до заповітної сотні. По-друге, вони відповідали опонентам у характерній для антрепренерської науки манері: мовляв, рейтинг — це реальність, і її треба прийняти, а не брати під сумнів, керуючись амбіціями чи здоровим глуздом⁷. Адже одна з головних рис наукового, точніше псевдонаукового, антрепренерства — не вивчення реальності, а прагнення утвердити її найвигідніший для тих або інших кланів образ.

Подібні ситуації висвітлюють ще одну важливу властивість сучасного варіанта тіньової науки. Якщо, скажімо, ідеологізована наука слугує певній ідеології і фабрикує вигідні для неї уявлення про дійсність, то тіньова — обслуговує інтереси тих чи інших політичних, навколо- і внутрішньонаукових кланів, підганяючи під них образ реальності, у тому числі і самої науки⁸. Проте на відміну, скажімо, від тіньової економіки, тіньова наука прагне знайти й утвердити себе, але специфічним способом: показати всьому світові сфабрикований нею образ реальності, залишивши в тіні справжній механізм його породження.

ПОП-НАУКА

ІІ арина тіньової науки поширюється і за рахунок того, що в сучасному суспільстві великого розповсюдження набула так

⁷ Пізніше вони, втім, розробили другу версію рейтингу, де на першому місці опинився Ю. Левада.

⁸ При цьому інтересами відповідного клану теж може бути поширення певної ідеології, але частіше вони зводяться до просування самого клану — завоювання ним ключових позицій у науці, в системі її відносин із суспільством тощо.

звана поп-наука (не плутати з паранаукою). Під нею розуміють різні форми пристосування науки, здебільшого соціогуманітарної, до потреб сучасного обивателя у прагненні «продати» її досягнення в найдоступнішому його розумінню вигляді. Її типові зразки — книги «Як заводити друзів», «Як подобатися жінкам», «Як досягти успіху в бізнесі» і т.п., що заповнили полиці наших книгарень. За формою — це пристосування наукового знання до потреб практики, по суті — очевидна профанація науки на догоду обивателю, що, на жаль, користується у нього значно більшим попитом, аніж справжня наука.

Формально поп-наука і тіньова наука не перетинаються, оскільки друга перебуває всередині самої науки, а перша утворює зовнішнє щодо неї нашарування. Але насправді багато вчених активно й охоче займаються поп-наукою, «пристосували» наукове знання до потреб і уявлень обивателя, що нерідко видається за комерціалізацію цього знання і його застосування на практиці. Причини подібної поведінки вчених достатньо очевидні: на поп-науці можна заробити і популярність, і гроші, чого не заробиш на серйозній науці. Якщо толерантно ставитися до наукових співробітників, які пишуть дисертації «під ключ», то їхні колеги, котрі займаються поп-наукою, навряд чи заслуговують суворішого осуду.

Алгоритм їхніх дій достатньо простий. З певного наукового знання виводяться імплікації стосовно того, що потрібно обивателю, причому не тільки значно спрощується, а й спотворюється це знання. В результаті у масову свідомість *від імені науки* транслюються міфи, які суперечать науковим даним, наприклад, такі: «щоб досягти мети, її треба візуалізувати», «стримувати свої почуття неправильно і шкідливо», «якщо ви перебуваєте в поганому настрої, то відчуєте себе краще, перемкнувши свої думки на щось приємне» [11, 12, 13]. Оскільки наукового знання для подібних імплікацій завжди недостатньо, поп-учений заповнює вакуум здоровим глуздом і власною фантазією. Загалом виходить «пекельна суміш» із наукових

уявлень, їх неабиякого спотворення і знахідок здорового глузду, яка продається обивателю від імені науки. На відміну від паранауки і супутнього їй шарлатанства («зніму причину», «приворожу коханця», «поверну чоловіка за півгодини»), витоки цього напрямку закорінені безпосередньо в науці. З огляду на це поп-науку можна вважати одним із виявів тіньової науки, тим паче, що представники наукової спільноти, котрі промишляють нею, як правило, не афішують такого свого заняття.

Слід зазначити, що взагалі в тих випадках, коли представники соціогуманітарних наук реалізують наукове знання на практиці, вони часто використовують прийоми, характерні для тіньової науки. Річ навіть не в тому, що вони, як і переважна більшість вітчизняних підприємців, прагнуть ухилитися від сплати податків, занизити показник своїх доходів і т.д. (це характерно для тіньової економіки), а в тому, що такі науковці нерідко продають псевдознання.

Наприклад, значна частина тестів й інших подібних процедур, використовуваних так званими практичними психологами, вкрай сумнівна: вони не мають підтверджених науковою спільнотою сертифікатів валідності та надійності. Проте споживачеві все це видають за абсолютно надійний товар, який отримав наукову сертифікацію, тобто відбувається очевидне порушення норм наукової етики. Важливо, що такі форми поведінки характерні не тільки для «чистих» практиків, а й для учених, котрі не від хорошого життя вимушені займатися практикою.

* * *

Сукупність явищ тіньової науки нині настільки широка і багатоманітна, що навряд чи можливо їх всеохопно описати. Однак, якщо дотримуватися сформульованого на початку цієї статті визначення, основні вияви тіньової науки все-таки можна систематизувати.

По-перше, до них можна віднести — і це, напевно, найдавніше розуміння тіньової науки — порушення представниками наукових спільнот тих норм, цінностей та ідеалів, які регулюють *процес виробництва наукового*

знання: фабрикація вигаданих даних, підробка результатів досліджень, описання дослідів, що не проводилися, і т.д.

По-друге, порушення норм, які регулюють процес оцінки і поширення наукового знання в самій науці: «підмахування» рецензій і відгуків на непрочитані дисертації, книги і т.п.

По-третє, порушення норм, покликаних регулювати взаємини між ученими, наприклад, використання в наукових дискусіях статусних позицій і позанаукових, скажімо, ідеологічних, аргументів, підігравання начальникам або кланова поведінка.

По-четверте, деформація норм, які регулюють взаємодію наукової спільноти із зовнішнім щодо неї соціальним середовищем: подання їй спотворених уявлень про те, «хто є хто в науці» у вигляді липових рейтингів, трансляція поп-версії наукового знання та ін.

По-п'яте, порушення загальнолюдських норм у вигляді найбрутальніших форм неетичної поведінки вчених — таких, як торгівля збагаченим ураном або людськими органами.

Можливо, в окрему категорію варто виділити й порушення норм, які виконують охоронну щодо наукової спільноти функцію, перешкоджаючи наповненню її чужинцями, тобто людьми, котрі не мають стосунку до науки. Наприклад, організація захистів «під ключ» або толерантність до цих явищ.

На жаль, спостерігаємо такі загальні тенденції:

- ♦ зростання кількості сегментів тіньової науки, постійна поява її нових видів;
- ♦ розширення кожного із сегментів, тобто дедалі масовіше порушення відповідних норм;
- ♦ розмивання меж між нормою і відхиленнями від неї, «нормальною» і тіньовою наукою;
- ♦ «екстремалізація» тіньової науки — порушення норм більш брутальними способами (хто років двадцять тому міг уявити собі захист дисертацій «під ключ»?);
- ♦ своєрідну «соціалізацію» тіньової науки, коли порушення її внутрішніх норм переносяться на норми, які регулюють її відносини із суспільством.

Важко прогнозувати подальший розвиток цих тенденцій, але цілком очевидно, що у тіньової науки є не тільки минуле і сьогодення, а й майбутнє.

1. *Бажанов В.А.* Наука как самопознающая система. — Казань: Изд-во Казанского гос. ун-та, 1991.
2. *Kohn A.* False prophets: Fraud and error in science and medicine. — Oxford: Oxford Univ. Press, 1986.
3. *Gieryn T.F., Figert A.E.* Scientists protect their cognitive authority: The status degradation ceremony of sir Cyril Burt // The knowledge society. — Dordrecht, 1986.
4. *Barber B.* Science and social order. — N.Y.: Academic Press, 1952.
5. *Hagstrom W.O.* The scientific community. — N. Y.: Basic Books, 1965.
6. Scientists as subjects: The psychological imperative. — Cambridge: Cambr. Univ. Press, 1976.
7. *Merton R.K.* Behavior patterns of scientists // American scientist. — 1969. — V. 57.
8. *Mitroff I.I.* The subjective side of science. A psychological inquiry into the psychology of the Appolo Moon scientists. — Amsterdam: Amst. Univ. Press, 1974.
9. *Erno E.* Scientific norms as (dis)integrators of scientists // MPP Working Paper. — 2000. — №14.
10. *Гилберт Дж., Малкей М.* Открывая ящик Пандоры: социологический анализ высказываний ученых. — М.: Прогресс, 1987.
11. Современная западная социология науки. — М.: Наука, 1988.
12. *Weimer W.B.* Psychology and the conceptual foundations of science. — Hillsdale: Hillsdale Press, 1976.
13. *Юревич А.В.* Психология и методология // Психологический журнал. — 2000. — №5.
14. *Eiduson B.T.* Scientists, their psychological world. — N.Y.: Basic Books, 1962.
15. *Roe A.* The making of a scientist. — N.Y.: Academic Press, 1953.
16. *Кун Т.* Структура научных революций. — М.: Прогресс, 1975.
17. Куплю докторскую // <http://www.rg.ru/Anons/arc.2002/0322/1.shtm>.
18. *Юревич А.В.* Социогуманитарная наука в современной России: адаптация к социальному контексту. — М.: Высшая школа экономики, 2004.
19. *Ravetz J.* Scientific knowledge and its social problems. — Oxford: Oxford Univ. Press, 1971.
20. *Мильштейн И.* Судьба математика // Новое время. — 1998. — №4.
21. *Цепляев В., Пивоварова Л.* В коридорах власти пахнет анализами // ЛиФ. — 2002. — Август. — №33 (1138).
22. *Осипов Г.В.* Что происходит с социологией? // Вестн. РАН. — 1997. — №6.
23. *Филатов В.П.* Ученые «на виду»: новое явление в российском обществе // Обществ. науки и современность. — 1993. — №4.
24. Рейтинг российских интеллектуалов — 100 ведущих позиций // <http://www.kreml.org/news/64439257>.